

НОМІНАТИВНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ 'РАДІСТЬ' / 'ПЕЧАЛЬ' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЕТИМОЛОГО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто структуру семантичного поля, досліджено номінативне поле опозиційних концептів 'радість' / 'печаль' в українській мові та визначено синонімічний ряд концептів 'радість' / 'печаль' і описано їх з етимологічним коментарем.

Ключові слова: емоції, номінативне поле, концепт, ключове слово (ім'я концепту), синонімічні засоби номінації.

Постановка проблеми. Емоції належать до змістовного фундаменту свідомості, організовуючи та спрямовуючи її. Це пояснює сучасне зростання інтересу вчених різних галузей до емоцій, засобів їх концептуалізації та вербалізації. Проте відсутність цілісної теорії емоцій, різноманітність та суперечність їх класифікацій, неоднолінійність процесів їх позначування ускладнюють дослідження вербалізації емоційних реакцій людини.

Згадані вище проблеми насамперед пов'язані зі специфікою емоцій як об'єкта аналізу, що має подвійну мовну природу: з одного боку, емоція – це емоційне супроводження та оцінка змісту мовлення, з іншого – це об'єктивно існуюча у вигляді мовних знаків реальність. Хоча переживання емоції – явище виключно особисте, її експресивний компонент є соціальним. Звідси випливає, що емоція інтегрує об'єктивне та суб'єктивне, образне та поняттєве, статичне та динамічне, універсальне та національно-специфічне у спілкуванні між людьми.

Мета статті – дослідити номінативне поле опозиційних концептів 'радість' / 'печаль' в українській мові, визначити синонімічний ряд концептів 'радість' / 'печаль' та розглянути лексеми синонімічного ряду з погляду етимології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внутрішній світ людини, зокрема його емоційна сфера, становить багатогранне, складне утворення і є цікавим об'єктом для наукових студій як філософського, психологічного, так і мовознавчого характеру. Дослідження мовних засобів вираження емоцій служить шляхом проникнення у психологію людини, розкриває спосіб мислення особистості. Ці та інші причини зумовили появу значного інтересу в науковців до проблеми об'єктивації емоційних процесів у мові та мовленні, опису і систематизації лінгвальних маніфестацій переживань. Про актуальність зазначеного вектору досліджень свідчить зародження цілої науки – лінгвістики емоцій – і значні набутки теоретичного та практичного характеру, як-от праці В. Шаховського, М. Красавського, Ю. Апресяна, вітчизняних лінгвістів Ю. Прадіда, М. Гамзюка та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним зі способів об'єктивації емоції у мові прийнято вважати їх номінацію. Назви переживань є продуктом осмисленої диференціації та ідентифікації почуттів, тобто словесними показниками мовця про свій внутрішній світ.

Сучасна когнітивна лінгвістика визначає концепт основною одиницею свого аналізу. Основним постулатом цього напрямку є думка про те, що концепт як ментальна одиниця може бути описаний через аналіз засобів його мовної об'єктивації. «Концепт розсіяний в мовних знаках, які його об'єктивують. Щоб відновити структуру концепту, потрібно дослідити весь мовний корпус, у якому репрезентований концепт (лексичні одиниці, фразеологію, пареміологічний фонд), включно із системою стійких порівнянь, які закарбували образи-еталони, властиві певній мові» [5, 60]. У зв'язку зі сказаним вивчення вербалізованого концепту передбачає, насамперед, отримання вичерпного списку мовних одиниць, які його об'єктивують. Сукупність мовних засобів, які об'єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства, визначають як номінативне поле концепту.

Номінативне поле включає одиниці всіх частин мови і має польову структуру. Ядро номінативного поля конститується прямими номінаціями концепту, а периферія – номінаціями окремих когнітивних ознак концепту, що розкривають його зміст і ставлення до нього в різних комунікативних ситуаціях. До номінативного поля того чи того концепту входять такі мовні засоби: прямі номінації концепту (ключове слово – репрезентант концепту, яке обирається дослідником як ім'я концепту й, відповідно, імені номінативного поля та його системні синоніми); похідні номінації концепту; одно корінні слова, одиниці різних частин мови; контекстуальні синоніми; оказіональні індивідуально-авторські номінації; стійкі сполучення слів синонімічних ключовому слову; фразеологізовані сполучення, які включають ім'я концепту; паремії (прислів'я, приказки і афоризми); метафоричні номінації; стійкі порівняння з ключовим словом; вільні словосполучення, які номінують ті чи ті ознаки, що характеризують концепт; словникові тлумачення мовних одиниць, які об'єктивують концепт; тематичні тексти (наукові або науково-публіцистичні, який розповідають про зміст концепту); публіцистичні або художні тексти, які розкривають зміст концепту притаманними їм засобами [7, 154].

Ім'ям концепту, у переважній більшості випадків, є слово, а у випадку багатозначності останнього – один із його лексико-семантичних варіантів. У функції такого обирають найуживанішу номінацію відображуваної концептом сутності (що можна перевірити за частотним словником), яка, як правило, є стилістично нейтральною. Якщо ім'я концепту є багатозначним, його дефінітивний аналіз за тлумачними словниками надає досліднику багатий матеріал для когнітивної інтерпретації. Функцію домінування концепту також можуть виконувати стійкі і фразеологічні словосполучення.

Синонімічний ряд концепту 'радість' в українській мові в лексикографічних джерелах пов'язаний з такими поняттями: 1) перебування в стані позитивних переживань із зазначенням / без зазначення їх каузатора; 2) прояв емоції в діях людини; 3) активна людиноподібна дія радості; 4) протиставлення радості негативних переживань; 5) позитивна знаковість емоції; 6) градація емоцій радості; 7) соматичне вираження емоцій; 8) тимчасовість переживання радості [3, 207].

В українській мові концепт 'радість' виражається в синонімічному ряді, що реалізований у чотирьох лексемах (*радість, утіха, задоволення, відрада*), серед яких слово *радість* є домінантою.

Лексему *радість* тлумачуть як «почуття задоволення, втіха, приємність». Слово *радість* походить від раніше утвореної форми *рад*: р. бр. болг. м. *рад*, др. *радъ*, п. вл. нл. *rad*, ч. слц. *rad*, слн. *rad*, стсл. *радъ*, псл. *radъ* «радий» (*raditi, roditi* «турбуватися»). Номен *радість* генетично пов'язане з д.англ. *rōt* "радiсний, радий", *rōtu* «радiсть», дієл. *rōtask* «веселiшати», можливо, також лит. *rōds* «радий, охочий», іє. **red-* «пiдбадьорювати; радий» [2, 5, 11].

У сучасній українській мові лексема *радість* має два значення: 1) почуття задоволення, втіха, приємність; 2) особа, предмет, подія та ін., що викликають радiснi почуття, тiшать [9, 8, 434].

Лексема *утiха* має значення «почуття радостi, задоволення» [9, 10, 513]. Спорiднена зi словом *тiшити*, що має вiдповiдники у словянських мовах: р. *тешити*, др.-рус. *ѣшити, тѣшу*, ст.-слав. *оутѣшити* паракалѣѣ, болг. *теши́*, сербохорв. *тjе̑шити*, словен. *tešiti, tešim*, чеш. *tešiti*, словц. *tešit'*, польск. *cieszyć*, в.-луж. *čěšić*, н.-луж. *šěšujś*. Пов'язане з прикметником тихий. Ср. лит. *taisyti* "готувати, ", лтш. *tāisīt* "робити, виготовляти", *tāisns* "прямий"; лит. *tiesà* "правда", *tiesùs* "прямий", лтш. *tiesa* "право, суд, приговор", *tiešs* "прямий, безпосередній" [13, 3, 703].

У сучасній українській мові лексема *утiха* має п'ять значень: 1) почуття радостi, задоволення, викликане ким-, чим-небудь; 2) той (те), хто (що) викликає в комусь таке почуття; 3) забава, розвага; 4) те, що заспокоює кого-небудь, полегшує горе, сум, неспокiй, хвилювання i т. ін.; 5) те саме, що утiшення [9, 10, 513].

Лексема *задоволення* виражає «почуття, переживання, що супроводжує задоволення потреби або iнтересу». Етимологічне становлення слова *задоволення* починалося в період другого пiвденнослов'янської впливу (XV–XVI ст.). Дієслово *задоволити* в значенні «задовольнити» також отримав широке поширення в XV–XVI ст.. Слово *задоволення* позначало «задоволення; винагороду збитку, виконання вимоги, бажання». Але вже в XVIII ст. поступалося дорого своєму офіційно-діловому синоніму *задоволення*, яке з'явилося в урочистому стилі XVII ст. [1, 362].

Лексема *вiдрада* означає «вiдчуття задоволення, радостi». Це слово дослiвно означає «божа благодать» (вiд-ра-да, де "да" – знак згоди, благоденства). У сучасній українській мові лексему *вiдрада* тлумачать як «те, що заспокоює, сповнює радiстю; втiха, задоволення» [9, 1, 626].

Синонімічний ряд концепту 'печаль' в українській мові в лексикографічних джерелах пов'язаний з такими поняттями: 1. «Печаль – це смерть» (смертна, передсмертна, смертельна туга); 2. «Печаль – каузатор дій людини (туга любові, вiдчаю, самотностi та iн.); 3. «Переживання емоцій iз вказiвкою/ без вказiвки її продуцента» (вiддаватися смутку; наводити, наганяти тугу, смуток на кого-н.); 4. «Причини появи емоції» (сум за будинком, за рiдними; туга за батькiвщиною); 5. «Соматичне вираження емоції» (туга в очах, у поглядi у кого-н. ; туга стискає, тисне, тiснить серце, душу, груди); 6. «Градація переживань емоції» (глибока, тиха печаль); 7. «Негативна / позитивна знаковiсть емоції»; 8. «Прихована форма переживання емоції» (таємний смуток); 9. «Поглинання людиною емоцією»; 10. «Кольорова характеристика емоції» (зелена туга); 11. «Людиноподiбна дія емоції (туга бере, гризе, нападає, знаходить; охоплює зневiра, оволодiває ким-н.); 12. «Тяжкiсть емоції»; 13. «Безвихiднiсть (безвихiдний, безнадiйний смуток)» [3, 209].

В українській мові концепт 'печаль' виражається в синонімічному ряді, що складається з шести лексем (*печаль, сум, туга, смуток, горе, скорбота*), серед яких слово *печаль* є домінантою.

Згiдно з дефініціями тлумачних словникiв, лексема *печаль* висловлює «скорботно-заклопотане, нерадiсне, невеселе настрiй» [12, 3, 213], «почуття смутку, скорботи, стан душевної гiркоти» [6, 507]. Це слово також вживають, коли говорять про зовнiшнi прояви цього почуття, наприклад, сум в очах, печаль в словах.

Лексема *печаль* (рос. *печаль*) походить від більш ранньої спорідненої форми – *печа*, що вживалася ще донедавна в російських діалектах в значенні «турбота, піклування». Про це свідчать і деякі слова слов'янських мов, що мають аналогічну морфологічну структуру; порівняємо: польск. *piesza* «печаль, опіка», рос. і блр. *печаль*, ст. слов. *печаль*, болг. *печал*, словен. *pečal* «скорбота, смуток». Праслов. *pečalь из *pekělь. [13, 3, 203]. Походження цього слова дослідники пов'язують також з дієсловом *пекти* в значенні «горіти» [4, 138]. *Печаль* є суфіксальним способом від *печу*. Зникле нині з мови іменник *печу* є похідним словом від *pekti «пекти» и означало «жар, зной». *Печаль* буквально означає «те, що пече» (гр. горе і горіти) [14].

У давньоукраїнській мові лексема *печаль* мала кілька значень: 1) засмучення, горе; 2) турбота; 3) неприязнь [10, 2, 2, 923]. А. Преображенський також вказує на вживання цього слова в давньоукраїнській мові в значенні «турбота, піклування, клопоти». Дериватом лексеми *печаль* була лексема *печальникъ* в значенні «покровитель, ходатай» [8, 2, 773]. Це показує, що уже в давньоукраїнській мові слово набуло полісемічності.

У сучасній українській мові лексема *печаль* має два значення: 1) те, що засмучує кого-небудь, завдає комусь горя, журби; 2) те саме, що клопіт [9, 6, 346].

Лексема *сум* номінує «невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею». Іменник *сум* має ряд похідних слов'янських прикметників *сумний*, *сумливий*, *сумнуватий*, р. *сумовать* «думати, гадати», бр. *сум* «сум, нудьга, туга, журба; сумнів», п. *sum* «сум», з болг. *сумя* «згадую, поминаю, пригадую», слн. *sum* «підозра», *sumlja* «припущення». За походженням ця лексема пов'язана зі словом *сумнів* [2, 5, 473].

Лексема *туга* називає «почуття глибокого жалю; важкий настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею» [9, 10, 310]. Слово *туга* (р. *туга* «сум, скорбота», бр. *туга*, др. *туга* «гноблення; мука; сум, біда», п. *tega* «туга», ч. *touha*, слц. *tuha*, вл. *tuha* «духота, спека; пригніченість», нл. *tuza* «горе, страждання», болг. *тъга* «журба, сум», м. *aga* «горе, страждання, сум; біль», схв. *туга* «скорбота, біда», слн. *toga* «лінощі; журба, сум», стсл. **тѣга** «важке становище»; псл. *toğa* «сила, міцність; в'ялість, інертність, лінощі; стійкість, витривалість, жорстокість», пов'язане з *toğь* «тугий, міцний», а також споріднене з лит. *tingùs* «лінівий», *tingėiti* «лінуватися» [2, 5, 667]. *Туга* – означає «стискання» (в грудях), «смуток» [14]. На думку Є. Стефанського, семантичний компонент порожнечі, наявний у слові *туга*, відображає семіотику порожнечі, що виникає в соціумі внаслідок смерті одного з його членів. Присутня в значенні *сема* «стиск» (завдяки етимологічному спорідненості з лексемою *тискати*) маркує семантику ірраціонального страху, неминуче виникає у індивіда разом зі смертю близької людини [11, 8].

Словникова дефініція лексеми *туга* у сучасній українській мові має чотири значення: 1) почуття глибокого жалю; 2) важкий настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею; 3) це почуття, викликане відсутністю кого-н., чого-небудь, хто (що) знаходиться десь далеко; 4) журливий вираз (обличчя, очей) [9, 10, 310].

Лексема *смута* (*смуток*) має значення «похмурий, пригнічений стан душі, безнадійна печаль» [12]. Слово *смуток* співвідноситься зі словами слов'янських мов: р. *смута* «заколот, розруха; розбрат; збентеження», *сму́тый* «неясний, невиразний, туманний; неспокійний; сумний, смутний», бр. *смута* «збентеження, хвилювання; (заст.) заколот», *сму́тны* «сумний, смутний; неспокійний (про часи); невиразний», др. *сму́тъ* «занепокоєння», *сму́тити* «збентежити; викликати заколот», п. *smutny* «сумний, смутний», *smetny*, ч. *smutny*, слц. *smutny*, *smut* «смуток», *smuta* «смуток», болг. *смътен* «невиразний, неясний», м. *смут* «заколот; збентеження», схв. *смута* «заметіль», *смутна* «підступи, інтриги; розбрат; заколот», стсл. **сѣмѣтънь** «збентежений, тривожний», **сѣмѣтити** «привести в рух, зворушити, збурити; збентежити, злякати», псл. *сѣмѣта* «збурення», *сѣмѣтити* «збурити; скаламутити» [2, 5, 331].

У сучасній українській мові лексема *смута* має три значення: 1) невеселий, важкий настрій, викликаний горем, невдачею; сум, журба; 2) заколот, заворушення, безпорядки; 3) незгода, розбрат, чвари [9, 9, 419].

Лексему *горе* тлумачать як «душевне переживання» [9, 2, 125]. Причиною *горя* є втрата когось близького, дорогого чи чогось цінного, необхідного. *Горе* є спільнослов'янським словом і має корелятиви в інших слов'янських мовах: р. *горе*, бр. *гора*, др. *горе*, п.ст. *gorze*, ч. кн. поет. *hore*, вл. *horjo*, нл. *gorjo*, болг. *горест* (від р. *горесть*), схв. *гора* «епілепсія», слн. *gorje* «горе, плач», стсл. **горе** «горе», псл. *gog-je, пов'язане з *gorēti* «горіти» [2, 1, 564]. Отже, початкове значення лексеми *горе* – «те, що пече, мучить» [14].

У сучасній українській мові лексема *горе* має три значення: 1) душевне переживання, печаль, смуток; 2) обставини, події, що викликають страждання; 3) біда, лихо, нещастя [9, 2, 125].

Лексема *скорбота* виражає «глибоке переживання, страждання» [9, 9, 297]. *Скорбота* виникає в результаті втрати дорогої людини. *Скорбота* є спільнослов'янським словом і має корелятиви в інших слов'янських мовах: р. *скорбь*, бр. *скорб*, др. *скърбь* «біль, страждання, хвороба, мука, нещастя, горе, смуток, турбота», ч. *skrb(l)iti* «скупитися, скнарити», болг. *скръб* «скорбота», м. *скрб* «тс.», схв. *скрб*

«турбота», слн. *skrb* «тс.», стсл. **скръбь** «мука, сум, скорбота»; споріднене з лит. *skurbe* «горе», лтс. *skurba* «запаморочення, сп'яніння», свн. *scherbe* «черепок», нвн. *scharf* «гострий» [2, 5, 280].

Отже, до синонічного ряду концепту 'радість' входить чотири лексеми, а до синонімічного ряду концепту 'печаль' – шість. Саме ці проаналізовані лексеми висвітлюють повноцінне номінативне поле опозитивних концептів в українській мові для чіткого розуміння важливості емоційних концептів у житті мовця.

Перспективи дослідження пов'язуємо з репрезентацією метафоричного поля опозиційних концептів 'радість'/'печаль' в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. История слов: около 1500 слов и выражений и болем 5000 слов, с ними связанных / В.Виноградов / от. ред. Н. Шведова. – М. :Толк, 1994. – 1138 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / редкол. О. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. :Наукова думка, 1982.
3. Красавский Н. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах / Н. Красавский / Волгоградский гос. педагогический ун-т, научно-исследовательская лаборатория «Аксиологическая лингвистика». – Волгоград : Перемена, 2001. – 494с.
4. Маконский М. Системность и асистемность в языке (опит исследования антиномий в лексике и семантике) / М. Маконский. – М. : Наука, 1980. – 210 с.
5. Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пособие для филологов / В. Маслова. – [3-е изд., испр.]. – М. : Флинта; М. : Наука, 2007. – 294 с.
6. Ожегов С. Толковый словарь русского языка: 8000 слов и фразеологических выражений / С. Ожегов, Н. Шведова; РАН, Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – [4 изд., доп.]. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
7. Попова И. Когнитивная лингвистика : учеб. изд. / З. Попова, И. Стернин; Федеральное агентство по образованию, Воронежский гос. ун-т. – М. : АСТ; М. : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
8. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка : в 2-х т. / А. Преображенский. – М. : ГИС, 1959.
9. Словник української мови : у 11 т. / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
10. Срезневский И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. / И. Срезневский. – М. : Книга, 1989.
11. Стефанский Е. Концептуализация негативных эмоций в мифологическом и современном языковом сознании (на материале русского, польского и чешского языков) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Е. Стефанский. – Волгоград, 2009. – 44 с.
12. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. проф. Д. Ушакова. – М. : ТЕРРА, 1996.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. – СПб. : Издательский центр «Терра», 1996.
14. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов / Н. Шанский, Т. Боброва. – М.: Дрофа, 2004. – Режим доступу. – <http://etymological.academic.ru>

В статье рассмотрено значение семантического поля, исследовано номинативное поле оппозиционных концептов 'радость' / 'печаль' в украинском языке и определены синонимический ряд концептов 'радость' / 'печаль' и описано их с этимологической комментарий.

Ключевые слова: эмоции, номинативное поле, концепт, ключевое слово (имя концепта), синонимические средства номинации.

The article is devoted the importance of semantic fields studied nominative right opposition concepts 'joy' / 'sadness' in Ukrainian language and defined a number of synonymous concepts 'joy' / 'sadness' and described them with etymological commentary.

Key words: emotions, nominative field, concept, key word (concept name), means synonymous nomination.